

بلندی‌های جولان و امنیت رژیم صهیونیستی

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۱/۲۳

تاریخ تأیید: ۱۳۸۸/۳/۱۰

سیدحسین موسوی*

چکیده

سرزمین حاصلخیز، پرآب و استراتژیک جولان، تنها سرزمین باقیمانده در محدوده فراتر از خط سبز (مرزهای ۱۹۴۸) است که همچنان در اشغال رژیم صهیونیستی است. این سرزمین در سال ۱۹۶۷ به اشغال رژیم صهیونیستی درآمد و نبرد ۱۹۷۳ نیز در آزادسازی آن توفیق چندانی نداشت. از آن روز تا کنون، عقب‌نشینی از این ارتفاعات، مسأله مشترک سوریه و رژیم صهیونیستی شده است. در این مقاله، جایگاه جولان در امنیت اسرائیل در سه مؤلفه موقعیت استراتژیک نظامی، منابع آبی و جمعیت مورد بررسی قرار گرفته است. هدف از این تحقیق، شناخت جایگاه این مؤلفه‌ها در امنیت اسرائیل است. آیا عقب‌نشینی از جولان، همچون سه توافق‌نامه رژیم صهیونیستی با مصر، حکومت خودگردان فلسطین و اردن، می‌تواند امنیت رژیم صهیونیستی را تأمین کند یا برجستگی‌های این سرزمین، هرگونه عقب‌نشینی را برای امنیت رژیم صهیونیستی پر هزینه و گران‌بها خواهد کرد؟

کلیدواژه‌ها: دریاچه طبریا، رود اردن، بلندی‌های جولان، شهرک‌های اسرائیلی، هیدروپولیتیک، جنگ‌های سوریه-اسرائیل، منابع آبی، اسرائیل.

* دکترای روابط بین‌الملل از واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی و رئیس پژوهشکده مطالعات راهبردی.

Mousavi_hossain@yahoo.com

فصلنامه مطالعات راهبردی • سال دوازدهم • شماره دوم • تابستان ۱۳۸۸ • شماره مسلسل ۴۴

مقدمه

بلندی‌های جولان^۱ در جنوب شرق سوریه قرار دارد. از سال ۱۹۴۸ تا ۱۹۷۳، این سرزمین عرصه درگیری‌های نظامی سوریه و اسرائیل بود و پس از آن، دیگر غرش توپ‌ها در آن به گوش نرسید. در تاریخ ۱۹ نوامبر ۱۹۶۷ و تنها سه روز قبل از تصویب قطعنامه ۲۴۲ شورای امنیت سازمان ملل متحد، هیأت حاکمه رژیم صهیونیستی، مصوبه ۵۳۶ را گذراند که در آن، به وضوح مواد قطعنامه اخیر مطرح شده بود. در مصوبه حکومت اسرائیل، نسبت به نحوه عقب‌نشینی از سرزمین‌های اشغالی دو کشور مصر و سوریه تصمیم‌گیری شد. مصوبه حکومت اسرائیل در خصوص سوریه به تفصیل زیر بود:

اسرائیل بر مبنای شناسایی مرزهای بین‌المللی و تأمین نیازهای امنیتی رژیم صهیونیستی، امضاء توافقنامه صلح را به سوریه پیشنهاد می‌دهد. این توافقنامه شامل موارد ذیل است.

۱- کلیه بلندی‌های سوری که هم اکنون در کنترل ارتش دفاعی اسرائیل قرار دارد، از هرگونه سلاح تخلیه شود.

۲- دولت سوریه برای همیشه تعهد نماید در زمینه انتقال آب از سرچشمه‌های رود اردن که به سمت اسرائیل جاری است، دخالت نکند و تا هنگامی که توافق‌نامه صلح با سوریه امضا شود، اسرائیل به حفظ و نگهداری مناطقی که اکنون در اختیار دارد، ادامه دهد. (۱)

از سال ۱۹۶۷ تا کنون، دولت اسرائیل رسماً اعلام می‌کند به شرط پذیرش شروط صلح و تأمین امنیت رژیم صهیونیستی، حاضر به عقب‌نشینی از جولان است، ولی در سال ۱۹۸۱، جولان را به خاک خود ملحق کرد؛ سرزمینی که از اولین روزهای پس از اشغال در ۱۹۶۷، محل اجرای طرح‌های متعدد کشاورزی، اسکانی، آبرسانی و نظامی اسرائیل شد. این مقاله به این سؤال اصلی پاسخ می‌دهد که جایگاه و نقش ارتفاعات جولان در امنیت اسرائیل چیست؟ در راستای پاسخ به این سؤال، سؤال‌های فرعی زیر نیز پاسخ داده می‌شود: نقش جولان در امنیت نظامی رژیم صهیونیستی چیست؟ نقش جولان در امنیت هیدروپولیتیک اسرائیل چیست؟ نقش جولان در امنیت جمعیتی رژیم صهیونیستی چیست؟

در این تحقیق، نقش بلندی‌های جولان، متغیر مستقل و امنیت رژیم صهیونیستی، متغیر وابسته است. با پاسخ به سؤال اصلی، امکان تحقق وعده‌های رژیم صهیونیستی فراهم می‌شود. هر بازیگر سیاسی برای دولت‌شدن، نیازمند داشتن قلمرو، جمعیت، حکومتی به دنبال خیر عمومی و حاکمیتی به دنبال استقلال و حفظ تمامیت ارضی است و تهدید هر یک از این عوامل، تهدید امنیت ملی تلقی می‌شود. (۲) فرضیه اصلی این مقاله این است که جولان در سه حوزه امنیت نظامی، امنیت اقتصادی و امنیت جمعیتی، بر امنیت رژیم صهیونیستی تأثیر مستقیم دارد و خروج از ارتفاعات جولان به منزله افزایش تهدید امنیت رژیم صهیونیستی است. از این‌رو، امنیت اسرائیل در جولان دچار نوعی تناقض ناماست. در صورتی که وجود این سه مؤلفه برای رژیم صهیونیستی در سرزمین جولان تأیید شود، آنگاه رژیم صهیونیستی حفظ جولان یا تعیین مقدرات آن را در راستای تأمین خیر عمومی اتباع خویش تفسیر می‌کند. از این رو، حتی در صورت صلح کامل با سوریه و تأمین امنیت نظامی مورد نظر اسرائیل، این رژیم حاضر به بازپس‌دهی کامل جولان و چشم‌پوشی از اثرات شگرفی که کنترل این سرزمین بر ابعاد نوین امنیت آن در حوزه‌های امنیت اقتصادی، امنیت اجتماعی، امنیت منابع و امنیت اجتماعی دارد، نخواهد بود.

این مقاله، با تحقیق به روش جمع‌آوری کتابخانه‌ای، بررسی منابع آشکار و مشاهدات شخصی محقق، تهیه شده و از فیش الکترونیکی به عنوان ابزار جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. روش تحلیل، داده‌پردازی است و تجزیه و تحلیل به صورت کیفی، کمی و روندی انجام شده است. در رابطه با این موضوع، جز مقاله آقای حمید بیات که تحت عنوان «نقش بلندی‌های جولان در آینده گفتگوهای سوریه و رژیم صهیونیستی» در سال ۱۳۷۸، در فصلنامه سیاست خارجی به رشته تحریر درآمد و اشاراتی در مقاله «مذاکرات سوریه و اسرائیل: مبانی، روند و پیچیدگی» که در فصلنامه شماره ۴۳ مطالعات راهبردی نوشتم، مطلب دیگری به زبان فارسی نوشته نشده است.

الف. جولان و صهیونیسم

جولان سرزمینی تاریخی است که از آن در عهد قدیم یاد شده است. این سرزمین تا بعد از جنگ اول جهانی در حاکمیت عثمانی قرار داشت. برخلاف سایر مناطق فلسطینی که براساس ادعاهای دینی توسط صهیونیست‌ها به اشغال درآمده است، اشغال منطقه جولان مبتنی بر ادعاهای دینی و مذهبی نبود. (۳) با این حال، این منطقه واجد ارزش‌هایی غیرقابل انکار برای رژیم صهیونیستی بود و جنبش صهیونیسم، منطقه جولان را بخشی از اسرائیل بزرگ از نیل تا فرات می‌دانست و برای دستیابی به موافقت بین‌المللی برای اشغال جولان تلاش کرد. از مدتها قبل، این جنبش معتقد بود سیطره برآب رودهای اردن، لیتانی^۱ و یرموک، آینده رژیم صهیونیستی برای سلطه بر فلسطین را تضمین خواهد کرد و از این‌رو، صهیونیست‌ها از استعمار انگلیس درخواست کردند جولان را به دولت عبری منضم گردانند. اولین تلاش‌ها برای اسکان یهودیان در جولان، در سال ۱۸۹۴، توسط ثروتمند یهودی تبار انگلیسی، ادموند روتچیلد آغاز شد و پس از آنکه تلاش وی برای اخذ موافقت حاکمان عثمانی برای ایجاد شهرک‌های یهودی‌نشین در جولان با شکست روبرو شد. (۴) نسبت به خرید ۱۰/۰۰۰ دونم (دونم = ۱۰۰۰ متر) زمین روستاهای جلین، نبعه و بوسطاس در منطقه حوران از حاکمان انگلیسی اقدام کرد تا ۲۰۰ الی ۳۰۰ خانواده یهودی در آن مقیم شوند؛ ولی مخالفت کاظم پاشا و حمله عشایر منطقه به اولین گروه ۲۵ خانواری و فرار آنها، مانع از آمدن سایرین شد و این طرح شکست خورد. پس از جنگ دوم جهانی، بار دیگر با وساطت شرکت ایکا و موافقت ملک فیصل، یهودیان به منطقه آمدند، ولی در سال ۱۹۴۸ دولت سوریه این دستور را لغو کرد. (۵) حوران در جنوب شرق جولان از ولایت شام است و در خاک سوریه قرار دارد.

دیوید بن‌گوریون معتقد بود مرزهای دولت اسرائیل در جنوب تا صحرای نقب و در شمال از یک سو تا قنطره و جنوب دمشق و از سوی دیگر تا عنجر و حاصبیا در لبنان و از سمت شرق تا کرک و معان و عقبه در اردن گسترده است. (۶) بنابراین، در سال ۱۹۱۸، طی نامه‌ای به حزب کارگر انگلیس، خواستار تسلط بر جولان به منظور سیطره بر رودهای یرموک و

---

1. The litani river

اردن شد. در سال ۱۹۱۹ نیز سازمان جهانی صهیونیسم، طی یادداشتی برای کنفرانس صلح ورسای خوستار انضمام جولان و جبل‌الشیخ به وطن قومی یهودیان شد و حیم وایزمن نیز در نامه‌ای به لوید جورج، نخست‌وزیر بریتانیا، ضمن اعتراض به تقسیمات مندرج در توافقنامه سایکس-پیکو^۱، جولان را بخشی از فلسطین تاریخی نامید و مدعی گردید خط تقسیم نه تنها منابع آب رودهای لیتانی و اردن را از آن جدا نموده، بلکه این وطن قومی را از بهترین مناطق اسکان یهودیان در جولان و حوران، که موفقیت طرح احیاء سرزمین تاریخی قوم یهود به مقدار زیادی به آن بستگی دارد، محروم کرده است. (۷) در مجموع، یهودیان ادعای دینی یا نژادی بر این منطقه ندارند و این منطقه را بخشی از سرزمین موعود نمی‌دانند، ولی رهبران صهیونیست اسرائیل با دو رویکرد واقع‌گرایانه حداقلی و حداکثری به آن نگاه می‌کنند. حداقل‌گرایان، تسخیر و نگهداری جولان را شرط بقاء اسرائیل می‌دانند و حداکثرگرایان، آن را در قالب سرزمین اسرائیل از نیل تا فرات به شمار می‌آورند.

فلات جولان بخشی از سرزمین شام است که در شمال آن بلندی‌های جبل‌الشیخ و در جنوب آن رود یرموک^۲ قرار دارد. مساحت جولان نزدیک به ۱۸۶۰ کیلومتر مربع است که در سال ۱۹۶۷، حدود ۱۲۶۰ کیلومتر آن توسط رژیم اشغالگر قدس به اشغال درآمد و از سال ۱۹۷۴ تا کنون، حدود ۱۱۵۸ کیلومتر مربع آن در اشغال باقی مانده است. در غرب جولان، دریاچه طبریا^۳، مرج الحولا^۴ (آبگیر حولا) و دشت الجلیل قرار دارد و در شرق آن نیز دشت حاصلخیز حوران و مناطق حاشیه دمشق واقع است. مرز غربی جولان با اسرائیل، به طول ۷۷ کیلومتر است. این مرز در شمال با لبنان به طول ۲۰ کیلومتر، در جنوب با اردن، حدود ۱۴ کیلومتر و در شرق با سوریه، حدود ۸۰ کیلومتر است.

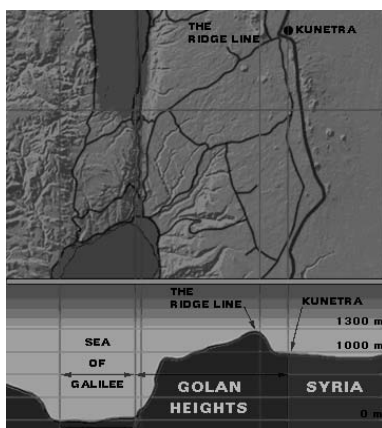
1. Sykes- picot agreement
 2. The Yarmouk river
 3. Lake Kinneret/Lake Tiberias/Sea of Galilee
 4. The hula swamp

ب. ارزش امنیتی جولان

۱. جولان و امنیت نظامی رژیم صهیونیستی

۱-۱. نقش دفاعی و بازدارندگی

بارزترین جایگاه جولان، جایگاه سوق الجیشی آن است. وجود بلندی‌ها در مناطق مرزی، اشراف و برتری نیروهای نظامی یک طرف بر طرف دیگر را موجب می‌شود. از لحاظ جغرافیایی، بلندی‌های جولان با وجود دو سلسله کوه و چندین ارتفاع، تنها و بیش از ۲۰ قله

(www.jewishvirtuallibrary.org/Golan Heights Security Map)

بلندتر از ۱۰۰۰ متر، دیواره قابل اعتمادی تلقی می‌شود. قله جبل الشیخ در سلسله جبال حرمون با ۲۸۱۴ متر ارتفاع، بر تمامی مناطق اطراف خود در سوریه، فلسطین و لبنان اشراف دارد و همانطور که در تصویر نشان داده شده، وجود پرتگاه‌هایی به عمق ۲۵۰ تا ۵۰۰ متر، راه دسترسی به هر نیرویی که از این ارتفاعات دفاع کند را غیرممکن ساخته است. (۸) جبل الشیخ، بلندترین ارتفاع در منطقه خاورمیانه عربی است و از این رو، به این ارتفاع آواکس ثابت گفته می‌شود. (۹)

فقدان عمق استراتژیک در اسرائیل، تل‌آویو را از منطقه جولان در معرض تهدید قرار داده و نزدیکی دمشق به جولان، همین شرایط را برای پایتخت سوریه که در نزدیکی مرز ۱۹۶۷ قرار دارد، رقم زده است. کوهپایه‌های جولان در فاصله‌ای برابر از دو شهر دمشق و دشت جلیله قرار دارد و در حال حاضر، یکی از اثرات این ارتفاعات، تهدید منافع سوریه است. در پای این کوه‌ها، منابع حیاتی کشور سوریه قرار دارد و نظارت بر آنها و عملیات علیه آنها، هزینه هرگونه اقدام نظامی را برای سوریه سنگین و مقابله با آن را برای اسرائیل آسان کرده است. شهر دمشق، در فاصله کمتر از ۶۰ کیلومتری قنیطره قرار دارد و روئیت سایت‌های اسرائیلی مستقر در جبل الشیخ و مشرف بر روستای زیبای بیت جن، با چشمان غیرمسلح در

فاصله‌ای کمتر از ۳۰ کیلومتر با دمشق، ساکنین شام را معتقد ساخته که این سایت‌ها، تمام مکالمات آنها را شنود و رفت و آمدهای آنها را کنترل می‌کند. از لحاظ تاکتیکی نیز وجود ارتفاعات شمال جولان و رود اردن^۱ در جنوب، راه هرگونه نفوذ را به این منطقه سد کرده و ادعای ایگل آلون که در سال ۱۹۶۸ این مناطق را مرزهای امن اسرائیل نامید، تأیید کرده است. (۱۰)

۲-۱. جغرافیای نظامی جولان

در خصوص وسعت سرزمین جولان، اختلاف نظر وجود دارد، زیرا علاوه بر اختلاف سرزمینی قبل از ترسیم مرزهای فلسطین و سوریه در ۱۹۲۳، در فاصله ۱۹۲۳ تا ۱۹۶۷، این منطقه چند مرتبه بین نیروهای سوری و اسرائیلی دست به دست شد. با شکست عثمانی در جنگ جهانی اول، سرزمین‌های وسیعی از آن کشور در توافقنامه سایکس-پیکو تحت قیمومت دولت‌های فرانسه و انگلیس قرار گرفت. در سال ۱۹۲۳، این دو کشور، مرزهای فلسطین و سوریه را ترسیم کردند. در این تقسیم، فلات جولان در سرزمین تحت قیمومت فرانسه قرار گرفت و پاریس، دو واحد سیاسی سوریه و لبنان را تحت حاکمیت خود ایجاد کرد. مرزهای بین این دو واحد به دقت ترسیم نگردید و هم‌اکنون نیز نسبت به سوری یا لبنانی بودن تمام یا بخشی از آن، همچون روستای غجر و مزارع شبعاء که بخشی از آن در ۱۹۶۷ و بخش دیگر در ۱۹۷۸ و طی عملیات رودخانه لیتانی توسط اسرائیل اشغال شد، اختلاف وجود دارد.

خط مرزی رسمی و موجود در نقشه‌ها، همان خط مرزی ۱۹۲۳ است که توسط انگلیس و فرانسه رسم شده بود. در دوران حکومت عثمانی، نیمه شرقی دریاچه متعلق به شام بود و دریاچه بر اساس خطی فرضی به دو نیمه تقسیم شده بود. نقطه شمالی این خط فرضی، در محل ورود رود اردن به دریاچه طبریا در شمال دریاچه و نقطه جنوبی آن در محل خروج مجدد رود اردن و در جنوب دریاچه طبریا قرار داشت.

---

1. the Jordan river

در توافق سایکس-پیکو^۱ در ۱۹۱۶، تمامی دریاچه طبریا متعلق به سوریه شناخته شد، در حالی که در توافق ۱۹۱۹/۹/۱۵ لوبدر-کلمانسو، دریاچه به طور کامل در داخل مرزهای فلسطین ترسیم گشت. در توافقنامه ۲۳ ژانویه ۱۹۲۰، سهم سوریه به کمتر از یک سوم دریاچه کاهش یافت و در توافق موقت بین فرانسه و بریتانیا در مارس ۱۹۲۰، بار دیگر نیمه شرقی دریاچه به سوریه تعلق گرفت. در معاهده ۲۴/۹/۱۹۲۰ سن ریمو، سوریه به بخش کمتری از دریاچه دست یافت و در ۱۹۲۳، از مالکیت بر آن محدوده نیز محروم شد (۱۱) و در بخشی از حاشیه دریاچه طبریا، مرز سوریه در فاصله ۱۰ متری دریاچه واقع شد. نیروهای سوریه، در سال ۱۹۴۸، با حمله به عین غیف، غرب رود حاصبانی^۲ و رود اردن، در تمام ساحل شرقی دریاچه طبریا، غرب حاصبانی و جنوب آبگیر حولا مستقر شدند و ۶۶ تا ۷۰ کیلومتر از این مناطق را تصرف کردند. پس از انعقاد توافقنامه آتش بس با رژیم صهیونیستی، سوریه از این مناطق خارج شد و مناطق مذکور به عنوان مناطق خالی از نیروی نظامی تعیین گردید. در ۱۹۵۶، اسرائیل بیش از دوسوم این سرزمین‌ها را که در حاشیه رود اردن و حاصبانی واقع بود، تصرف کرد و خود را به غرب رود اردن رساند و ثلث باقیمانده از جمله روستای الحمه که در جنوب شرقی دریاچه طبریا قرار دارد، به تصرف مجدد نیروهای سوری درآمد. تا قبل از سال ۱۹۶۷، اسرائیل چندبار اقدام به اجرای طرح‌هایی چون خشک کردن آبگیر حولا و حضور در منطقه غیرنظامی پل دختران یعقوب کرد تا طرح لوله انتقال آب را اجرائی کند، ولی سوریه این اقدام را نقض قرارداد آتش بس ۱۹۴۹ دانست و اسرائیلی‌ها هدف تیراندازی نیروهای سوری قرار گرفتند. (۱۲) به رغم تقسیمات مرزی ۱۹۲۳، به سوریه حق کشتیرانی و ماهیگیری در دریاچه داده شد و در فاصله سال‌های ۱۹۴۸ تا ۱۹۶۷، اتباع سوری در دریاچه طبریا ماهیگیری می‌کردند و با مانعی روبرو نبودند. (۱۳) در ۱۵ مه ۱۹۶۷، روابط سوریه و رژیم صهیونیستی بحرانی شد و در ۵ ژوئن، حمله اسرائیل به مصر و سپس اردن آغاز گردید. در ۹ ژوئن، پس از آنکه ارتش‌های مصر و اردن شکست خوردند، حمله زمینی در جبهه جولان آغاز گشت. با سقوط شهر قنیطره، ۱۲۶۰ کیلومتر از جولان اشغال گردید. در این نبرد، با اشغال کامل صحرای

1. wikipedia.org/wiki/File:GolanHistoricalBorders.svg

2. the Hatzbani river

سینا از خاک مصر، نوار غزه، کرانه غربی رود اردن و بلندی‌های جولان، ۶۸۰۰۰ کیلومترخاک کشورهای همسایه اسرائیل اشغال شد. از تعداد کشته‌های دو طرف اخبار متناقضی واصل شد، ولی تمام این اخبار یک واقعیت را منعکس می‌کرد و آن غیرقابل مقایسه بودن خسارت‌های مادی و معنوی دو جبهه بود. در مقابل ۸۰۰ کشته اسرائیلی، حدود ۶۰۰۰ اردنی و فلسطینی، ۱۰۰۰۰ مصری و ۴۴۵ سوری کشته شدند. (۱۴) چون نیروهای سوری در ۴ ژوئن ۱۹۶۷ در مرزهای رسمی ۱۹۲۳ نبودند، هم‌اکنون نقشه قابل شناسایی و معتبری از خط ۴ ژوئن ۱۹۶۷ وجود ندارد و فقط در مناطقی که نیروهای سوری در سال ۱۹۴۸ اقدام به پیشروی نکردند خط ۱۹۲۳ منطبق بر خط مرزی ۱۹۶۷ است. (۱۵) دولت سوریه، خط مرزی ۱۹۲۳ را خط استعماری می‌داند و عقب‌نشینی به خط ۴ ژوئن ۱۹۶۷ را به عنوان اجرای قطعنامه ۲۴۲ شورای امنیت سازمان ملل می‌پذیرد، ولی رژیم صهیونیستی بر خط مرزی ۱۹۲۳ تأکید دارد و جابه‌جایی‌های مرزی پس از این سال را به رسمیت نمی‌شناسد.^۱

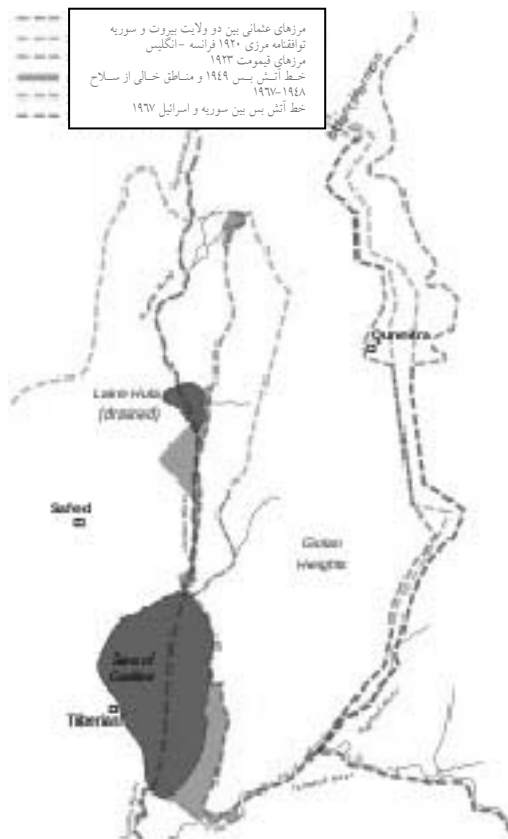
در ۶ اکتبر ۱۹۷۳، سوریه و مصر حمله غافلگیرانه خویش بر علیه اسرائیل را آغاز کردند. در روزهای اول نبرد، در حالی که نیروهای اسرائیلی مشغول نبرد در صحرای سینا بودند، ارتش سوریه ۶۸۴ کیلومتر از خاک جولان را آزاد کرد، ولی پس از تثبیت نیروهای اسرائیلی در حاشیه غربی کانال سوئز، ضد حمله اسرائیل در جبهه جولان آغاز شد و همانطور که با عبور از کانال سوئز در کیلومتر ۱۰۱ قاهره مستقر شدند، در جبهه جولان نیز تمام مناطق دوباره اشغال و در جنوب شهر دمشق پیشروی‌های جدیدی انجام دادند. با صدور قطعنامه ۳۳۸ در ۲۳ اکتبر، نبرد در جولان قطع شد و در ۳۱ مه ۱۹۷۴، توافقنامه آتش‌بس و جداسازی نیروها^۲ بین دمشق و

1. www.Palestinfacts.org/ What was United Nations Security Council Resolution 242 and what does it say?

2. Separation of force Agreement Between Israel and Syria. May 31, 1974

نقشه مرزهای سوریه و اسرائیل از زمان

توافقنامه سایکس - پیکو تا کنون^۱
 تل آویو با وساطت آمریکا در ژنو، به امضا رسید و نیروهای اسرائیلی از شهر قنیطره و مناطق حاشیه آن به وسعت ۶۰ کیلومتر عقب‌نشینی و در سایر مناطق به سرزمین‌های اشغال‌شده قبل از اکتبر ۱۹۷۳ بازگشتند. در مقابل، با تعیین نوار مرزی تحت کنترل نیروهای سازمان ملل، نیروهای سوری نیز از مرز دور شدند و نیروهای حافظ صلح سازمان ملل^۲، در دو سوی مرز مستقر گردیدند.
 هنوز هر شش ماه یکبار، قطعنامه‌ای در شورای امنیت تصویب می‌شود و به استمرار حضور این نیروها در مرزهای جولان رأی مثبت می‌دهد. اکنون شهر قنیطره خالی از سکنه است و به عنوان

موزه اشغالگری اسرائیل نگهداری می‌شود ولی در مناطق اطراف آن، بار دیگر زندگی آغاز شده است.

1 . wikipedia.org/wiki/File:GolanHistorical Borders.svg
 2. UNDOF. United Nation Disengagement Observer Force

۲. جولان و امنیت هیدروپولیتیک اسرائیل

۲-۱. نقش هیدروپولیتیک

بررسی بحران‌های ناشی از کمبود منابع آب، یکی از مباحث مورد بررسی در جغرافیای سیاسی است. شاخه‌ای از این علم که به بررسی این مشاجرات در سطح گسترده اشاره دارد، هیدروپولیتیک نامیده می‌شود. هیدروپولیتیک به بررسی نقش آب در رفتارهای سیاسی با مقیاس‌های گوناگون می‌پردازد. (۱۶) در خاورمیانه، با صحبت از نحوه توزیع آب، بزرگترین بی‌ثباتی آغاز می‌شود. یکی از ۵ اختلاف بین اعراب و اسرائیل، اختلاف بر سر آب‌های منطقه است. این اختلاف در چارچوب مباحث هیدروپولیتیک منطقه بررسی می‌شود. در بدو تأسیس اسرائیل، بن‌گوریون اظهار داشت: «همانا آب خون زندگی ماست و ریشه وطن در آب‌هایش قرار دارد. ما با اعراب در جنگ آب وارد می‌شویم و سرنوشت ما رهین پیروزی ماست.» (۱۷) هیدروپولیتیک جولان بخش مهمی از منازعه سوریه و رژیم صهیونیستی را شکل می‌دهد. نیاز هر دو کشور به این منابع، موجب شده آن را در صدر لیست مذاکرات بدانند و رژیم صهیونیستی آن را مخل موفقیت مذاکرات بشمرد. در مقیاس وسعت، بیش‌ترین منابع آبی مورد بهره‌برداری اسرائیل در کرانه غربی رود اردن و جولان قرار دارد. در سال ۱۹۸۸، مارک دو ویللیبر اظهار داشت: «اسرائیل بدون این منابع نمی‌تواند باقی بماند، اعراب نیز به این منابع بطور کامل وابسته‌اند.» (۱۸)

۲-۲. منابع آبی اسرائیل

اسرائیل در منطقه‌ای خشک و نیمه‌خشک قرار دارد و منبع اصلی آب آن بارانی است که در بهار بر آن و مناطق آبخیز منتهی به آن می‌بارد. معدل بارانی که هر سال در اسرائیل می‌بارد، حدود $5 \times 10^9 \text{ m}^3$ است که حدود $0.5 \times 10^9 \text{ m}^3$ از آن تبخیر شده یا از دسترس خارج می‌شود و هر سال، فقط $1 \times 10^9 \text{ m}^3$ از آب باقی می‌ماند. (۱۹)

از لحاظ جغرافیایی، اسرائیل دارای هفت حوضه آبریز است. بخشی از منابع آبی این حوضه‌ها، آب شیرین و بخش دیگر، آب شور یا پسماند و فاضلاب است که با کمک تکنولوژی استحصال می‌شود.

حوضه	آب جاری شیرین	پمپاژ آب شیرین	آب جاری شور	پمپاژ آب شور	پمپاژ - جاری	آب بازیافتی	معدل ذخیره	ذخیره سال ۲۰۰۰-۱
منطقه ساحلی ^۱	0	462	0	14	476	122	283	248
دریاچه طبریا	260	62	16	0	338	0	580	394
ارتفاعات شرقی	65	135	125	14	339	0	367	283
یارکن - تنینیم ^۲	1	369	19	5	394	0	350	264
جليله ^۳	11	86	1	10	108	0	153	108
کرمه ^۴	0	27	3	8	38	0	47	38
نقب - عربيه ^۵	0	32	0	53	85	0	55	55
مجموع	337	1173	164	104	1778	122	1835	1390

(www.jewishvirtuallibrary.org/ Groundwater in Israel Source: SEMID/EMWIS)

اسرائیل در راستای اهداف توسعه‌ای خود، بیش از پیش به این منابع نیاز دارد. توجه به جدول صفحه بعد، ضمن جایگاهی که منابع آبی طبریا و کرانه غربی رود اردن در جدول فوق داشتند، ما را به رویکردهایی که اسرائیل متعاقباً در اختلافات آبی خود با همسایگان خواهد داشت، راهنمایی می‌کند.

1. The Coastal Aquifer
2. Judean/Samaritan aquifers
3. The Galilee Aquifers
4. The Carmel Basin
5. The Negev and Araba Basin

منابع آبی / نیازهای آبی

سال	جمعیت / میلیون	سطحی	زیرزمینی	ذخیره‌سازی	بازیافتی	تمکزدا بی	جمع
۱۹۹۸	6.0	640	1050	140	260	10	2100
۲۰۱۰	7.4	645	1050	165	470	100	2430
۲۰۲۰	8.6	660	1075	180	565	200	2680

(www. Jewishvirtuallibrary.ing/ Israel's Chronic Water Problem. Source: Israeli Foreign Ministry)

۲-۳. منابع آب جولان

حوزه آبرگیر جولان به دو قسمت تقسیم می‌شود. آب بخش غربی به مساحت ۹۵۰ کیلومتر مربع، مستقیماً به رود اردن می‌ریزد و آب بخش شرقی، از طریق رود رقاد و سپس یرموک، به رود اردن وارد می‌شود. (۲۰) منطقه اشغال‌شده جولان و بلندی‌های جبل‌الشیخ، از مناطق پرباران سوریه است و ۱۴٪ منابع آبی سوریه اکنون در اختیار اسرائیل است. زمستان، فصل پرباران این منطقه است. بر سلسله کوه‌های مرتفع حرمون در منطقه شمالی و شرق جولان بیش از دو برابر جنوب جولان باران می‌بارد. جولان ۳۳٪ نیازمندی‌های آبی اسرائیل را تأمین می‌کند. (۲۱) این نزولات سه منبع اصلی طبیعی آب در جولان یعنی دریاچه مسعده، رود اردن و دریاچه طبریا را ایجاد کرده است. (۲۲)

دریاچه مسعده: این دریاچه که به طول ۶۳۰ و عرض ۴۷۵ متر و عمق بیش از ۵۰ متر در دهانه یک آتشفشان خاموش ایجاد شده، در شمال جولان و در نزدیکی جبل‌الشیخ قرار دارد. آب سیل و آب رودخانه محلی صغار به سوی آن جریان دارد و شهرک‌های یهودی‌نشین شمال اسرائیل در خاک جولان و فلسطین در طرح تأمین ۱/۵ میلیون متر مکعب آب از آن بهره می‌برند. (۲۳)

رود اردن: رود اردن با طول ۲۵۱ کیلومتر، بزرگترین رود و منبع اصلی تأمین آب شرب، صنعتی و کشاورزی اسرائیل است و با سه حوضه آبریز بالادست، میان‌دست و پایین‌دست، در کشورهای سوریه، لبنان، اردن، و فلسطین، ۱۸۳۰۰ کیلومتر مربع وسعت دارد.

حوضه آبریز بالادست شامل آبهایی است که از سوریه و لبنان جاری می‌شود و تا دریاچه طبریا را در بر می‌گیرد. هرچند وسعت این بخش بیش از ۵٪ تمام سه حوضه را شامل نمی‌شود، ولی بیشترین آب رود را تأمین می‌کند. رود حاصبانی با ۱۳۸ میلیون متر مکعب و بریغیث با ۲۲ میلیون متر مکعب، دو رود لبنانی این حوضه هستند که سالانه ۱۶۰ میلیون متر مکعب آب رود اردن را تأمین می‌کنند. دو رود سوری بانیا^۱ با ۱۲۱ تا ۱۲۵ میلیون متر مکعب و دان^۲ با معدل ۲۴۵ الی ۲۵۰ میلیون متر مکعب، بخش دیگری از آب رود اردن را تأمین می‌کنند. در خاک فلسطین اشغالی نیز ۱۳۰ تا ۱۴۰ میلیون متر مکعب آب چشمه‌ساران و رودهای فصلی منطقه حولا به رود اردن می‌ریزد. از مجموع بیش از ۶۴۰ میلیون متر مکعب آبی که در این منطقه جاری است، حدود ۱۰۰ میلیون متر مکعب آب در صنایع کشاورزی، مجتمع‌های مسکونی و کارخانجات مستقر در جولان استفاده می‌شود و ۵۴۰ میلیون متر مکعب باقیمانده، در رود اردن جریان می‌یابد. آب رود اردن در این حوضه با کیفیت‌ترین آب اسرائیل است و در هر لیتر، تنها ۱۰ میلی‌گرم نمک دارد. (۲۴)

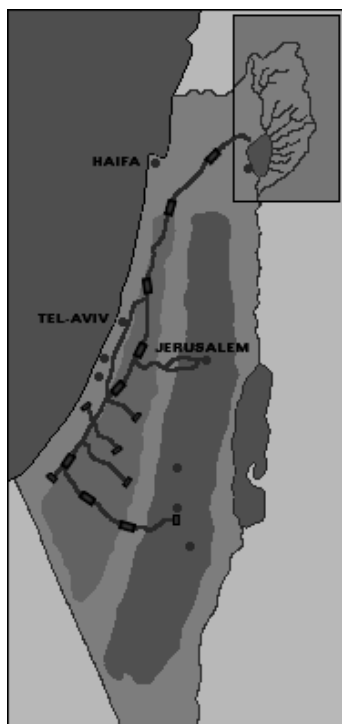
شمال جولان، غنی‌ترین منبع آب‌های زیرزمینی مورد بهره‌برداری اسرائیل است. (۲۵) اسرائیل در سال‌های اخیر، بهره‌برداری از این آب‌ها را نیز مورد توجه قرار داده و برنامه حفر ۱۸ چاه عمیق را برای سال ۲۰۰۸، با هزینه ۳ میلیون دلار به اجرا درآورد. هدف از این اقدام، افزایش آب دریاچه طبریا است و برای انتقال این آب‌ها از خط لوله نفت سعودی-صیدا^۳ استفاده می‌کند. این خط، در دهه ۴۰ میلادی برای انتقال نفت کشیده شد و طول جنوب تا شمال جولان را طی کرد، ولی از سال ۱۹۶۷ به بعد، در اشغال اسرائیل قرار دارد. (۲۶)

حوضه آبریز میانی شامل دریاچه طبریا و ۶ کیلومتر پس از دریاچه، قبل از پیوستن رود یرموک است. سالانه حدود ۸۴۰ میلیون متر مکعب آب به دریاچه طبریا وارد می‌شود که از طریق رود اردن در حوضه شمالی، رودهای فصلی و آب سیل جاری‌شده از حوضه آبریز بالا دست جولان و چشمه‌های حاشیه دریاچه تأمین می‌گردد.

---

1. Banias River
2. Dan River
3. Top line

دریاچه طبریا: این دریاچه با حدود ۱۶۵ کیلومتر مربع مساحت و ژرفای ۵۰ متر در عمیق‌ترین قسمت، بزرگترین مخزن آب اسرائیل است و با گنجایش ۳ میلیون متر مکعب آب، سالانه نقشی کلیدی در آب رود اردن دارد و در سال‌های پرباران تا ۴۰٪ آب مورد نیاز اسرائیل را تأمین می‌کند. بزرگترین طول آن ۲۳ کیلومتر است و سطح آب آن به تناسب فصول سال در ۲۰۹ تا ۲۱۴ متر ارتفاع منفی به نسبت آبهای آزاد قرار دارد. (۲۷) هر سال، از ۳۵۰ تا ۵۰۰ میلیمتر مکعب باران بر دریاچه و اطراف آن می‌بارد و حدود ۶۵ میلیون متر مکعب آب را وارد دریاچه می‌کند. هرچند آب این دریاچه با داشتن ۲۰۰ میلیگرم نمک در هر لیتر، کمی شورمزه است، (۲۸) ولی رژیم صهیونیستی از آن استفاده گسترده‌ای می‌کند و با خط لوله آب ملی، آن را تا صحرای نقب در جنوب منتقل کرده است.

لوله آب ملی: طراحی این لوله به قبل از تأسیس رژیم اشغالگر قدس باز می‌گردد و پس از تأسیس اسرائیل، اولین طرح آبی بود که در ۱۹۵۳ در دوران صدارت دیوید بن‌گوریون بر روی نهر اردن آغاز و در ۱۹۵۶ به پایان رسید. لوله آب ملی به طول ۱۳۰ کیلومتر، سالانه ۵۰۰ میلیون متر مکعب آب دریاچه طبریا را به سمت مناطق جمعیتی و خشک شهرهای

ساحلی و جنوب اسرائیل منتقل می‌کند. از این لوله، در هر ساعت، ۷۲۰۰۰ و در هر روز، ۱/۷ میلیون متر مکعب آب منتقل می‌شود. (۲۹) در بدو امر، بیش از ۸۰٪ آب آن به امر کشاورزی اختصاص داشت، ولی به مرور نقش آن در آب شرب اسرائیل ارتقا یافت، به گونه‌ای که در ۲۰۱۰، سهم آب شرب در آن به ۹۰٪ خواهد رسید. (۳۰)

اسرائیل به منظور تأمین آب دریاچه طبریا در طی سالهای ۱۹۶۴ تا ۱۹۶۷، به چندین درگیری محدود با سوریه وارد شد و در سالهای ۱۹۶۵ تا ۱۹۶۷ تأسیسات پروژه کانال آبرسانی غور شرقی را چندین بار بمباران کرد. هدف این پروژه که به طور مشترک بین سوریه و اردن و با حمایت دیگر کشورهای عرب در دست اجرا بود، انتقال ۳۵٪ از آب رودهای یرموک و بانیاس به داخل سوریه و اردن بود و اتمام آن موجب افزایش شوری آب دریاچه طبریا و شکست طرح لوله ملی آبرسانی اسرائیل می‌شد. (۳۱)

حوضه آبریز پایین دست به طول ۲۰۰ کیلومتر، از محل تلاقی با رود یرموک شروع می‌شود و تا دریای مرده (بحرالمیت) ادامه دارد. رود یرموک، سالانه حدود ۴۵۰ الی ۵۰۰ میلیون متر مکعب آب‌های روان در جنوب سوریه و شمال اردن را به رود اردن واریز می‌کند. منابع اصلی آب این رود در بلندی‌های حوران و شرق جولان سوریه قرار دارد. این رود، ۵۷ کیلومتر طول دارد که ۴۷ کیلومتر آن در خاک سوریه است و پس از شکل‌دادن مرز مشترک سوریه- اردن، وارد فلسطین می‌شود تا در فاصله‌ای کوتاه از مرز به رود اردن بپیوندد. (۳۲) در مجموع، رود اردن، سالانه دارای ۱۴۷۷ میلیون متر مکعب آب است. (۳۳)

۲-۴. طرح‌های آبی رژیم صهیونیستی

طرح‌های آبی رژیم صهیونیستی را باید در دو مقطع مورد بررسی قرار داد. مقطع اول که تا سال ۱۹۶۷ است، ناظر بر دوره تلاش صهیونیست‌ها برای زمینه‌سازی حضور، گسترش و تأمین امنیت نظامی در خاک فلسطین است. از نظر صهیونیست‌ها، این دوره همان دوره بازگشت به سرزمین موعود تلقی می‌شود. دوره دوم که با یک فترت ۶ ساله آغاز می‌شود، دوره تثبیت است و از ۱۹۷۳ به بعد را شامل می‌شود. در این دوره، امنیت نظامی رژیم صهیونیستی تأمین شده و همسایگان این رژیم، دیگر توان تهدید رژیم صهیونیستی را ندارند. رژیم صهیونیستی نیز با این واقعیت روبرو شده که دوران پیروزی‌های برق‌آسا پایان یافته است.

طرح‌های آبی رژیم صهیونیستی تا ۱۹۶۷: اول بار در سال ۱۸۶۷، گروهی از مهندسين صهیونیست جایگاه دو رود اردن و لیتانی را برای آینده رژیم صهیونیستی حیاتی اعلام کردند و سپس در سال ۱۹۰۰، مهندس ابراهام بروکات یهودی، جایگاه این دو رود را در سرسبزی و

رونق اسرائیل به هرتزل متذکر شد. (۳۴) پس از پایان جنگ اول جهانی، آب‌های جولان محل اجرای طرح‌های صهیونیست‌ها شد. در ۱۹۲۱، انگلیس امتیاز بهره‌برداری از رود اردن و یرموک در زمینه تولید نیرو و آبیاری را برای ۷۰ سال به مهندس روتنبرگ داد. در ۱۹۳۹، طرح انتقال آب یرموک به دریاچه طبریا برای آبیاری زمین‌های شرق رود اردن با نام طرح یونیدس به اجرا درآمد. هم‌اکنون، سالانه حدود ۱۰۰ میلیون متر مکعب آب رود اردن به طبریا منتقل می‌شود. در سال ۱۹۴۴، طرح والترکلای لودرمیلک^۱ برای انتقال آب رود اردن و یرموک به صحرای نقب به اجرا درآمد. (۳۵)

طرح مک‌دونالد در سال ۱۹۵۱، به منظور ایجاد دو کانال موازی جهت آبیاری سرزمین‌های اسرائیل در مثلث سوریه- اردن- فلسطین اجرا شد. برنامه ۷ ساله، در سال ۱۹۵۱ به اجرا درآمد تا سطح بهره‌برداری اسرائیل از رود اردن، از ۸۱۰ میلیون به ۱۴۳۰ میلیون متر مکعب آب در ۱۹۶۰ افزایش یابد و هر سال، ۱۸۰ میلیون متر مکعب آب نیز به صحرای نقب ارسال شود. در طی همین طرح، دریاچه حولا خشک شد و ۱۰۰ میلیون متر مکعب آب آن به داخل سرزمین‌های اشغالی ۱۹۴۸ هدایت گردید. پس از آن، طرح هایس و طرح اریک جانسون نیز مطرح گردید ولی به اجرا در نیامد. (۳۶)

آخرین طرح آبی، قبل از سال ۱۹۶۷، طرح دشت بیسان بود تا مناطق جنوبی مجاور جولان با ۵۰ میلیون متر مکعب از آب رودهای اردن، یرموک و دریاچه طبریا آبیاری شود؛ طرحی که با اشغال جولان در ۱۹۶۷ به اجرا درآمد. ۴/۲ میلیون متر مکعب آب به اولین دریاچه مصنوعی (باب الهوی) که از سال ۱۹۶۸ آغاز شده بود و در ۱۹۷۴ بهره‌برداری شد، اختصاص یافت و دریاچه مصنوعی اورتال نیز در ۱۹۷۱ با بهره‌برداری از ۵۰۰ هزار متر مکعب آب، برای کشاورزی ایجاد شد. (۳۷)

طرح‌های آبی پس از ۱۹۷۳: از سال ۱۹۷۳ به بعد، رژیم صهیونیستی طرح‌های خود را جسورانه‌تر دنبال کرد و نسبت به انتقال آب‌های جولان به خاک اسرائیل کوشید. این رژیم، به صهیونیست‌ها کمک مالی داد تا در جولان ساکن شوند و حفر چاه‌های عمیق‌تر از سه متر را

---

1. Walter Clay Lowdermilk

توسط ساکنین عرب جولان ممنوع کرد و برای آنها سهمیه ۲۰۰ لیتر وضع کرد، در حالی که سهمیه صهیونیست‌ها را ۱۰ برابر قرار داد. از سوی دیگر، رژیم صهیونیستی از ۱۹۷۳ تا ۲۰۰۶، بیش از ۱۵ دریاچه مصنوعی را با اهداف صنعتی و کشاورزی در این منطقه ایجاد کرده است. جایگاه حیاتی آب در منطقه خاورمیانه، دستیابی به آمار دقیق وضعیت بهره‌برداری از منابع آبی جولان را به یکی از اسرار این منطقه تبدیل کرده است. منابع عرب اعلام می‌کنند در مجموع، دولت اسرائیل، در حال حاضر، از ۹۸٪ از منابع آبی مناطق تحت اشغال خود استفاده می‌کند و ۸۰٪ از این آب‌ها صرف امور زراعی، ۱۵٪ برای شرب و ۵٪ در صنایع بهره‌برداری می‌شود. (۳۸) منابع غربی نیز سطح بهره‌برداری اسرائیل از آب جولان را ۷۷۰ میلیون متر مکعب اعلام کرده‌اند. (۳۹)

۳. جولان و امنیت جمعیتی رژیم صهیونیستی

۳-۱. نقش جمعیتی

بر اساس منابع سوری، در ژوئن ۱۹۶۷، نزدیک به ۱۴۸۰۰۰ سوری در جولان زندگی می‌کردند که ۹۰ هزار نفر آنها در این حمله آواره شدند (۴۰) و به مرور، جمع زیاد دیگری نیز مهاجرت کردند، به گونه‌ای که اکنون از صاحبان اصلی این منطقه، فقط ۱۷۰۰۰ دروزی و ۳۰۰۰ علوی در جولان زندگی می‌کنند. (۴۱)

در حالی که بخش وسیعی از خاک اسرائیل را سرزمین خشک صحرای نقب پوشانده، نیمه شمالی آن تحت تأثیر ارتفاعات شمالی و شرقی و هوای مدیترانه‌ای، از وضعیت اقامتی ویژه‌ای برخوردار است. در سال ۱۹۷۶، ایگل آلون وزیر دادگستری رژیم صهیونیستی با توجه به ملاحظات امنیتی و هیدروپولیتیک، انضمام بخش اعظم جولان به اسرائیل را پیشنهاد داد و سپس، حزب مایام از طرحی مشابه حمایت کرد. در سال ۱۹۷۷، حزب لیکود برای اولین بار به قدرت رسید و سلطه ۳۰ ساله حزب کارگر را پایان داد. تا این تاریخ، حزب کارگر تلاش گسترده‌ای برای ایجاد شهرک‌های صهیونیست‌نشین در جولان انجام داده بود. لیکود کوشید علاوه بر استمرار شهرک‌سازی، جایگاه این مناطق را از حیث حقوقی تثبیت کند. تلاشی که موجب شکایت اردن به شورای امنیت سازمان ملل شد و شورای امنیت، قطعنامه ۴۴۶ را در

۲۲ مارس ۱۹۷۹ صادر کرد. در این قطعنامه، تلاش رژیم صهیونیستی در ایجاد شهرک در سرزمین‌های عربی فاقد اعتبار و مانع دستیابی به صلحی عادلانه و بلندمدت معرفی و خواسته شد در راستای کنوانسیون ژنو مبنی بر حمایت از شهروندان و اتباع غیرنظامی در دوران جنگ، رژیم صهیونیستی از تلاش برای تغییر ترکیب جمعیتی مناطق تحت اشغال دست بردارد. (۴۲) با این حال، در سال ۱۹۷۹، کمیته اسکان جولان طوماری را به رژیم صهیونیستی داد که بیش از ۷۰۰۰۰ امضا داشت. در این طومار آمده بود که «من امضاکننده زیر، به حرکتی می‌پیوندم که معتقد است بلندی جولان بخشی جدایی‌ناپذیر از اسرائیل است و تسلط بر آن امنیت و صلح را تضمین می‌کند.» این طومار را ۷۰ عضو کنیست که بعضاً از حزب کارگر بودند و نیز افرادی چون شیمون پرز، اسحاق رابین و آریل شارون، امضا کرده بودند. کنیست اسرائیل، در ۱۴ دسامبر ۱۹۸۱، در جلسه‌ای ویژه، به طور یک‌جانبه و بی‌اعتنا به قطعنامه‌های ۲۴۲، ۳۳۸ و ۴۴۶ شورای امنیت سازمان ملل، با این استدلال که جولان به صورت عملی به اسرائیل منضم شده است،^۱ قانون جولان را تصویب (۴۳) و مناطق غرب خط آتش بس ۱۹۷۴ تا مرز ۱۹۲۳ را به خاک اسرائیل منضم ساخت و با لغو حکومت نظامی در آنجا، آن را در تابعیت قوانین مدنی رژیم صهیونیستی قرار داد. هرچند، در نص قانون از کلمه انضمام استفاده نشد تا راه مذاکره با سوریه بسته نشود. این قانون با ۶۲ رأی موافق اعضاء احزاب لیکود، مفسدال، کار و ۲۱ رأی مخالف اعضاء احزاب کمونیست، تیلیم و شینوی تصویب شد. (۴۴) این قانون از اساس مورد قبول جامعه جهانی قرار نگرفت و شورای امنیت، در قطعنامه ۴۹۷ مصوب ۱۷ دسامبر ۱۹۸۱، آن را مردود و مخالف کنوانسیون ژنو تلقی کرد و از مجمع عمومی خواست طی دو هفته، گزارش خود را به شورای امنیت ارائه دهد تا نسبت به اقدام مقتضی تصمیم‌گیری کند. (۴۵) در اسناد شورای امنیت خبری از اقدامات بعدی نیست و صرفاً در اسناد سازمان ملل از جولان به عنوان سرزمین اشغال‌شده سوریه نام برده می‌شود. در ۲۶ ژانویه ۱۹۹۹، طبق قانونی که در کنیست اسرائیل گذشت، مقرر گردید عقب‌نشینی از هر بخش جولان، صرفاً پس از رأی مثبت ۶۱ عضوکنیست و برگزاری فراندملی ملی انجام گردد. با آغاز مذاکرات سوریه-اسرائیل

در مه ۲۰۰۸ در ترکیه، ۵۷ نماینده کنیست از جمله ۶ نماینده حزب کادیم، طرحی به کنیست ارائه کردند که طبق آن، هرگونه عقب‌نشینی از جولان نیازمند کسب ۸۰ رأی مثبت نمایندگان بود. (۴۶) این قانون با اقبال روبرو شد و پس از سومین دور مذاکرات سوریه-اسرائیل در استانبول، از اول تا چهارم ژوئیه، با تأیید در دور اول رأی‌گیری برای رأی‌گیری دوم و سوم در دستور کار کنیست قرار گرفت. (۴۷)

از بدو اشغال، اسرائیل جولان را منطقه‌ای کشاورزی دید و به سرعت نسبت به گسترش شهرک‌های یهودی‌نشین در این منطقه اقدام کرد. هرچند این شهرک‌ها تراکم جمعیتی مهمی را در آنجا ایجاد نکرده‌اند، ولی جایگاه دفاعی و تولید محصولات زراعی آن غیرقابل انکار به نظر می‌رسد. این مجموعه مسکونی-تولیدی شامل شهر کزارین، ۱۱ کیبوتس (مجمع کشاورزی^۱)، ۱۷ موشاو (تعاونی کشاورزی^۲)، ۳ روستای نمونه گردشگری و ۶ مرکز خدماتی است. (۴۸) در طی سال‌های اخیر، رژیم صهیونیستی بر تعداد شهرک‌ها افزوده است.^۳

تلاش شده است روند افزایش شهرک‌نشینان، منظم و پیوسته باشد، به گونه‌ای که بر اساس اطلاعات مرکز آمار رژیم صهیونیستی، از ۱۹۸۳ تا ۲۰۰۰، سالانه بیش از ۵۰۰ نفر به تعداد شهرک‌نشینان افزوده شده و پس از آن نیز این روند با افزایش بیش از ۳۰۰ نفر در هر سال، با شیبی آرام‌تر ادامه یافته است. با جمعیتی حدود ۴۰۰۰۰ نفر، تراکم جمعیت این منطقه در هر کیلومتر، حدود ۴۰ نفر و تراکم صهیونیست‌های ساکن، کمتر از ۲۰ نفر است، در حالی که وسعت اسرائیل در داخل مرزهای ۱۹۴۸، حدود ۲۲۰۷۲ کیلومتر مربع و جمعیت آن حدود ۷۱۸۰۰۰۰ نفر است و تراکم جمعیتی آن در رتبه ۳۶ تراکم در جهان، به حدود ۳۲۵ نفر در هر کیلومتر می‌رسد. (۴۹)

1. agricultural collective settlement

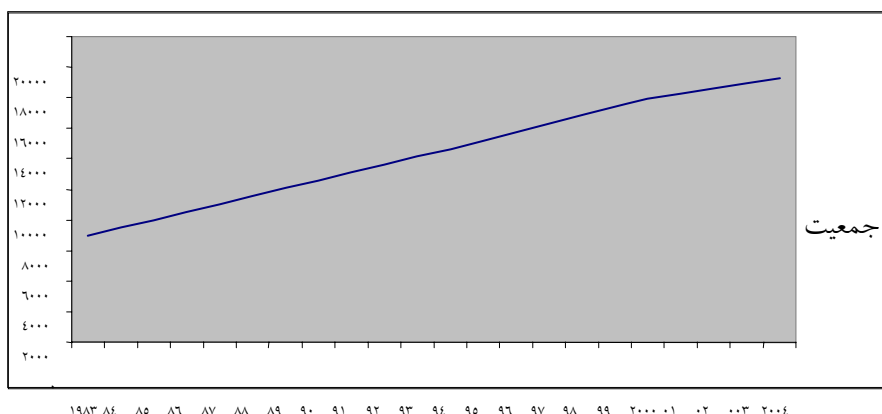
2. agricultural cooperative settlement

۳. افیق، آلون، انعام، افنی اتیان، بنی یهودا، ایل رام، ایلی عاد، عین زیوان، گیشور، جیفات، یوآف، حادنیس، حاسبین، کاناف، کازارین، کفارحیروف، معال جملا، میروم جولان، میفو حیما، میزار، نیعوت جولان، نیفی اطیف، نوف، عودیم، اورتال؛ گملا؛ کیشیت؛ قدمات زیفی، رامات مغشیمیم، راموت، سنیر، شعال، یوناتان، کیلا، نمرود، آلونی هباشان، و ناتور اسامی شهرک‌های اسرائیلی ساخته شده در جولان است.

روند شهرک‌نشینی در جولان از ۱۹۸۳ تا ۲۰۰۴ (۵۰)

سال	۱۹۸۳	۱۹۹۵	۲۰۰۰	۲۰۰۴
جمعیت	۶۹۶۹	۱۳۱۸۰	۱۵۹۵۵	۱۷۲۶۵

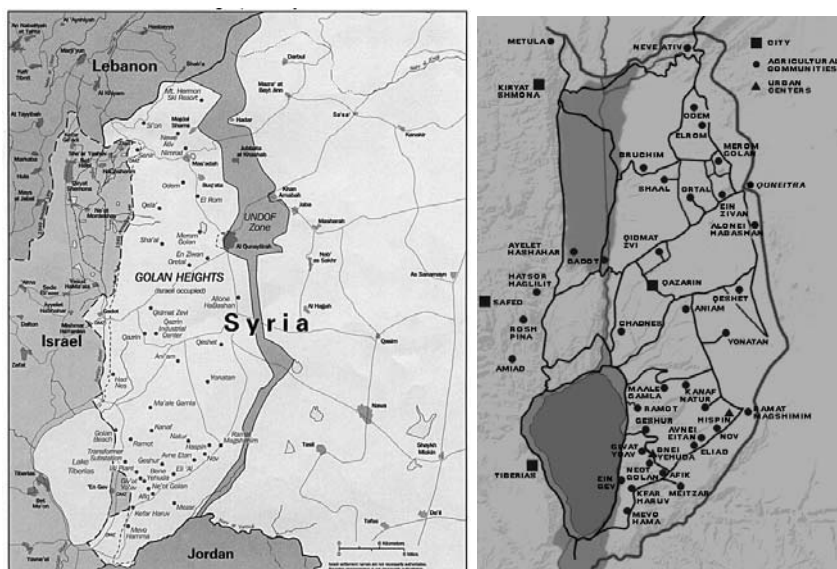
(Source: Israeli Central Bureau of Statistics)

از لحاظ مذهبی نیز مقرر شده که اکثر شهرک‌ها در اختیار صهیونیست‌های افراطی و مذهبی قرار گیرد. به غیر از شهر کزارین که بیش از ۶۰۰۰ و دو شهرک حاسبین و بنی‌یهودا که بیش از ۱۰۰۰ نفر و شهرک کیشیت که حدود ۶۰۰ نفر جمعیت دارد، هر یک از دیگر شهرک‌های صهیونیست‌نشین این منطقه، جمعیتی کمتر از ۵۰۰ نفر دارند. این استقرار همسو با امنیت نظامی و سخت‌افزاری رژیم صهیونیستی است. صهیونیست‌ها در تمام جولان حضور دارند، ولی در کلنی‌های جمعیتی قرار ندارند تا هدف آسانی در درگیری‌های نظامی نباشند. این روند موجب تراکم و تمرکز فعالیت‌های رژیم صهیونیستی در جولان شده است.

در نقشه زیر، تراکم جمعیتی دو سوی مرز نشان داده شده است. جنوب غربی سوریه نیز منطقه‌ای متراکم و پرجمعیت است و از این رو، می‌توان دریافت اسرائیل چه زیرساخت‌های جمعیتی گسترده‌ای برای این منطقه در نظر گرفته است. (۵۱)

نقشه شهرک‌ها در جولان و مقایسه تراکم با جنوب غربی سوریه

(www.jewishvirtuallibrary.org/ Golan Heights Communities Map)

این شهرک‌ها که در راستای طرح ایگل آلون از ژوئن ۱۹۶۷ ساخته شد، دو هدف را دنبال می‌کند. یکی گسترش تولیدات غذایی و کشاورزی و محروم‌ساختن سوریه از آب‌های سطحی است که به سمت شرق می‌رود. هدف دیگر، جلوگیری از هجوم نیروهای سوریه است. از این‌رو، عموم این شهرک‌ها، در ابتدا، شهرک‌های دفاعی (ناحال) بودند. پس از اشغال جولان سه شرط زمین مناسب برای کشاورزی، وجود منابع آبی و موقعیت استراتژیک برای ایجاد شهرک‌ها در نظر گرفته شد. بر این اساس، شهرک‌ها به صورتی هدفمند در دو منطقه متمرکز شدند. تجمع اول از شمال جولان آغاز و به موازات خط آتش‌بس به سمت جنوب کشیده شد. تمرکز دوم نیز در حاشیه رود اردن تا دریاچه طبریا قرار دارد. تا سال ۱۹۷۳، در میانه جولان که زمین‌های آن سخت و خشن هستند، شهرکی ایجاد نشد و نیروهای سوریه نیز از همین شکاف وارد شدند. از این‌رو، فرماندهان اسرائیلی در راستای دفاع چندلایه پس از ۱۹۷۵، در خط اول، یک شهرک صنعتی و در لایه دوم این منطقه، ۴ شهرک و در خط سوم، شهرک

جولان (نیعوت جولان) را ایجاد کردند. (۵۲) در سال ۱۹۷۶، شهرک‌سازی در جولان در قالب طرح بزرگتری قرار گرفت و ابراهام خوفمان، استاد مهندسی دانشگاه حیفا، طرحی تحت عنوان ایجاد ستون فقرات دوگانه را پیشنهاد داد. طرح دیگر شهرک‌سازی، طرح اسرائیل گالیلی، وزیر مشاور در کابینه کارگری رژیم صهیونیستی بود. با پیروزی حزب لیکود در ۱۹۷۷، آریل شارون، وزیر کشاورزی دولت جدید، فعالیت شهرک‌سازی خویش را در راستای اجرای طرح ستون فقرات دوگانه خوفمان آغاز کرد (۵۳) تا در طی ۲۰ سال، از شمال تا جنوب ساحل مدیترانه و از شمال جولان تا شرم‌الشیخ، برای یک میلیون اسرائیلی شهرک‌سازی شود. (۵۴) در اواسط دهه ۱۹۸۰ رژیم صهیونیستی با بحران مالی روبرو شد و با کاهش سطح خدمات به شهرک‌نشینانها ضمن مهاجرت معکوس به سرزمین‌های ۱۹۴۸ توسعه شهرک‌ها نیز کند شد ولی با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و انتقال یهودیان روس به اسرائیل، بار دیگر جمعی از آنها به جولان سرازیر شدند. (۵۵)

۲-۳. نقش اقتصادی و اشتغالی جولان

سرزمین غنی و حاصلخیز جولان، سرمایه‌ای عظیم و غیرقابل چشم‌پوشی است. نگاهی به جایگاه این سرزمین در تأمین رفاه و مایحتاج غذایی صهیونیست‌ها، حاکمیت رژیم صهیونیستی به یاری تکنولوژی پیشرفته، این عرصه را به منبع تأمین خواسته‌های خود تبدیل کرده است. بیش از یکصد کیلومتر مربع این سرزمین، پوشیده از باغات صنعتی است. از این باغ‌ها میوه، مرکبات، سبزی‌های خوراکی و صنعتی برداشت می‌شود و ۵۰۰ کیلومتر مربع این سرزمین برای تعلیف احشام مورد بهره‌برداری است. ساختار کشاورزی و دامپروری جولان، موجب شده نقشی غیرقابل چشم‌پوشی در بعضی تولیدات پیدا کند. جدول صفحه بعد، جایگاه ممتاز کشاورزی جولان را در اقتصاد رژیم صهیونیستی نشان می‌دهد.

۱	آب معدنی		۵۰٪ از بازار مصرف اسرائیل
۲	شراب انگور	۷۵۰۰ تن	۲۱٪ از بازار مصرف اسرائیل ۳۸٪ از صادرات شراب اسرائیل
۳	غلات	۲۰۰۰۰ تن	۲۳٪ از بازار مصرف اسرائیل
۴	گوشت	۱۲۰۰۰ راس گاو	۴۰٪ از بازار مصرف اسرائیل
۵	لبنیات	۶۶ میلیون لیتر	۶٪ از بازار مصرف اسرائیل
۶	سیب	۳۰۰۰۰ تن	۳۰٪ از بازار مصرف اسرائیل
۷	گلایی	۱۰۰۰۰ تن	۴۱٪ از بازار مصرف اسرائیل
۸	گیلاس	۶۰۰ تن	۵۰٪ از بازار مصرف اسرائیل
۹	انبه	۷۰۰۰ تن	۳۲٪ از بازار مصرف اسرائیل

مناطق توریستی جولان، بخش دیگری از جاذبه‌های ایجادشده برای اسرائیل است. در هتل‌ها و کمپ‌های این منطقه، بیش از ۱۰۰۰۰ اتاق توریستی وجود دارد و رودها و چشمه‌ساران، پیست اسکی بلندی‌های حرمون، مناظر طبیعی و جنگلها و رودخانه‌ها، موزه‌ها و سایت‌های باستان‌شناسی آنجا را برای ۲/۱ میلیون جهانگرد در سال جذاب کرده است. در این منطقه، ۲ شهرک صنعتی ساخته شده است. شهرک صنعتی کازارین در کنار شهر کازارین، ۱۴۰ هکتار و شهرک صنعتی بنی‌یهودا، ۳۵ هکتار وسعت دارد. در این دو شهرک، بیش از ۳۰ کارخانه صنعتی جوجه‌کشی، داروسازی، شیمیایی و تأسیسات حفظ محیط زیست وجود دارد. این منابع اقتصادی، منبع سرشاری برای درآمد شده است. در جدول صفحه بعد، توزیع مشاغل و درآمد رژیم صهیونیستی از صنایع مستقر در جولان ذکر شده است.

صنعت	تعداد سایت	تعداد شاغل	درآمد - میلیون شیکل جدید	درآمد سرانه هزارشیکل جدید
کشاورزی	700	1,100	500	454
صنایع	24	863	696	806
جهانگردی	207	720	150	208
تجارت و خدمات	180	600	180	300
آموزش و خدمات عام‌المنفعه		1,820	80	44
جمع	1,111	6,083	1,606	

نتیجه‌گیری

هرچند، به ظاهر، اشغال سرزمین جولان در ادعای تصنعی احیاء وطن قومی در سرزمین موعود یهود، دارای توجیه و دستورات مذهبی نبوده، ولی بنیان‌گذاران رژیم اسرائیل، سال‌ها پیش از اشغال سرزمین فلسطین، سرزمین جولان را مورد شناسایی قرار داده و بهره‌برداری از آن را شرط لازم برای حیات رژیم اسرائیل می‌دانستند. ارتش اسرائیل، در سال ۱۹۶۷، این نیاز حیاتی رژیم اشغالگر قدس را برآورده ساخت و همزمان، کابینه رژیم صهیونیستی در ژستی صلح‌جویانه که در راستای رویکرد کلان عملیات روانی آن رژیم در دست زدن به نبرد ۶ روزه بود، ادعا نمود حاضر به عقب‌نشینی از جولان است. با این حال، در همان بیانیه، به دو عامل برجسته در امنیت رژیم صهیونیستی، یعنی موقعیت استراتژیک نظامی و منابع آبی گسترده جولان اشاره کرد. از سال ۱۹۶۷ تا کنون، طرح‌های استقرار بلندمدت در جولان به طور مستمر ادامه یافته است. موقعیت استراتژیک جولان در بعد نظامی، در کنار فقدان عمق استراتژیک و وسعت محدود اسرائیل، مهمترین عامل در امنیت نظامی و سخت‌افزاری رژیم صهیونیستی است. وسعت سرزمینی اسرائیل و نزدیکی مرزهای غربی جولان به پایتخت و مراکز جمعیتی این رژیم و محدودیت‌های عملیاتی و زمانی به حدی است که در صورت حضور نظامی سوریه در بلندی‌های جولان، رهبران اسرائیل نمی‌توانند به زرادخانه سلاح‌های استراتژیک خویش متکی و صهیونیست‌ها به آن دلگرم باشند. منابع آبی جولان نیز آن‌چنان در تأمین آب شرب شهروندان و صنایع اسرائیل تأثیرگذار است که می‌توان گفت رژیم صهیونیستی، نیم قرن قبل، جنگ آب را آغاز کرده و امروز که به مرور جنگ آب به پدیده‌ای محتمل در خاورمیانه تبدیل می‌شود، هرگونه مصالحه یا دست‌کشیدن رژیم صهیونیستی از منابع آبی جولان، بیش از هر چیز تعجب‌برانگیز خواهد بود.

درصد جمعیت اسرائیلی ساکن در جولان از حیث عددی، فاقد اعتبار دو پارامتر دیگر است و از این حیث، جولان سرزمینی کم‌جمعیت تلقی می‌شود، اما آمایش سرزمینی جولان با استقرار بیش از ۳۰ شهرک دفاعی صنعتی یا کشاورزی، آن را به سرزمینی قابل دفاع و غیرقابل عبور تبدیل کرده است. از حیث دفاعی، اسرائیلی‌ها در تمام سرزمین جولان حضور لحظه‌ای و فعال دارند. همین آمایش موجب گردیده از تغییر کاربری زمین‌های حاصلخیز جولان به

زمین‌های شهری جلوگیری شده و محصولات آن نقش عمده‌ای در تأمین مایحتاج کشاورزی و صنعتی اسرائیل ایفا نمایند. این سه ویژگی، در حالی با هم در جولان جمع شده‌اند که هیچکدام از دیگر مناطق اشغالی کشورهای عرب، این چنین برای رژیم صهیونیستی راهبردی و کم‌هزینه نبودند.

با توجه به نقش سه عامل پیش‌گفته در امنیت رژیم صهیونیستی، به صورت مطالعه اسنادی، فرضیه این مقاله تأیید می‌شود که جولان در سه حوزه امنیت نظامی، امنیت اقتصادی و امنیت جمعیتی، تأثیر مستقیم بر امنیت رژیم صهیونیستی دارد و خروج از ارتفاعات جولان به منزله افزایش تهدید امنیت رژیم صهیونیستی است. از این رو، امنیت رژیم صهیونیستی در جولان دچار نوعی تناقض نماست. اسرائیل حفظ جولان یا تعیین مقدرات آن را در راستای تأمین خیر عمومی اتباع خویش تفسیر می‌کند. از این رو، حتی در صورت صلح کامل با سوریه و تأمین امنیت نظامی مورد نظر رژیم صهیونیستی، این رژیم حاضر به بازپس‌دهی کامل جولان و چشم‌پوشی از اثرات شگرفی که کنترل این سرزمین بر ابعاد نوین امنیت آن در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و منابع دارد، نخواهد بود.

یادداشت‌ها

۱. راس، دنیس، *السلام المفقود، خفایا الصراع حول سلام الشرق الاوسط*، ترجمه عمر الایوبی و سامی کعکی. لبنان. بیروت: دارالکتب العربی، ۲۰۰۵، ص ۵۱.
۲. غرایق زندگی، داود. «مفهوم امنیت ملی در قالب گونه‌های مختلف دولت؛ قبیله، دولت-شهر، امپراتوری و دولت مدرن»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*. سال یازدهم. شماره مسلسل ۴۲، ۱۳۸۷، صص ۷۵۵ - ۷۲۱.
۳. جمیل، محمد، *نظره فی واقع الاحلال الصهيونی*، دمشق: مکتبه ابن‌القیم، ۲۰۰۶، ص ۵۴۰.
۴. بیات، حمید، «نقش بلندیهای جولان در آینده گفتگوهای سوریه و رژیم صهیونیستی»، تهران: *فصلنامه سیاست خارجی*. سال سیزدهم. شماره ۴، ۱۳۷۸، ص ۱۰۹۱.
۵. جمیل، محمد، پیشین.
۶. الجولان تحت الاحتلال: <http://www.damascus-online.com/Arabic/golan/occupation.htm>
۷. بیات، حمید، پیشین، ص ۱۰۹۳.
۸. المعجم الجغرافی السوری. (۱۹۹۵). دمشق: مرکز الدراسات العسکریة.
۹. شمالي، نصر. (۲۰۰۷/۱۰/۲۲). استطرادات قضیة تحرير الجولان
۱۰. بدوان، علی. هضبة الجولان طریق السلام. طریق الحرب. الفصل السادس: الجولان فی الاستراتيجية الإسرائيلية.
۱۱. سطات، عزالدین. (۲۰۰۸ / ۱۲/۸). إشكالیة الحدود السوریة الفلستینیة وقضم أراضي الجولان. www.awu-dam.org/book
۱۲. Libiszewski, Stephan. 1995. Water Disputes in the Jordan Basin Region and their role in the Resolution of the Arab_ Israel conflict. Zurich- Switzerland. P 47. from <http://www.fsk.ethz.ch/fsk/encop.html>
۱۳. سطات، عزالدین، پیشین
۱۴. آندرلین، شارل، *اسرار المفاوضات الاسرائیلیة - العربیة. ۱۹۹۷-۱۹۱۷ (سلام او حروب)*، الجزء الاول. ترجمه سیاح الجهیم. دمشق: دارالفاضل، ۱۹۹۸، ص ۲۰۷
۱۵. راس، دنیس، پیشین، ص ۲۰۳
۱۶. عبدی، عطاء الله، «تحلیل هیدروپلیتیک بر دگرگونی رویکرد قدرت‌های فرمانطقه‌ای»، *فصلنامه راهبرد دفاعی*، سال ششم، شماره بیستم، ۱۳۸۷، صص ۱۱۰ - ۱۰۹

١٧. الحوراني، فداء. ١٩ (٢٠٠٨/١/١٩). مياهنا و الاطماع الصهيونية. / www.jawlan.org
18. The Bahá'í World Centre/ Water Management Practices in Israel. from <http://www.uoguelph.ca/~otoole/political.html>
19. Wulfsohn. from <http://www.think-israel.org/wulfsohn.water.html>
٢٠. أبو جبل، هائل. ٨/٦/٢٠٠٦. تقرير حول المياه والزراعة في مرتفعات الجولان المحتلة / www.jawlan.org
21. www.jewishvirtuallibrary.org/ The Golan Heights: Geography, Geology and History, Israeli Government Press Office.
٢٢. أبو جمل، أيمن. (٢٠٠٨/٤/١٤). ازمه المياه في الجولان. / www.jawlan.org
٢٣. الطويل، أدهم. (٢٠٠٧/٠٣/١٤). مياه الجولان في باطن الفكر الصهيوني منذ القديم. نشر به تاريخ -03-2009
24. Lowi, Miriam R. 1995. Water and Power: The Politics of a Scarce Resource in the Jordan River Basin Cambridge University Press, p 25
٢٥. المياه في الجولان. (٢٠٠٦/٠١/٠٢) / www.jawlan.org
٢٦. أبو جمل، أيمن، پيشين.
٢٧. صحيفه الحيات. (٢٠٠٠/١/٢٧). لندن
28. www.jewishvirtuallibrary.org/ Israel's Chronic Water Proble
29. Libiszewski, Stephan, op.cit.
30. www.wikipedia.org/ National Water Carrier of Israel Kantor, Shmuel. "The National Water Carrier". Haifa University. <http://research.haifa.ac.il/~eshkol/kantorb.html>. Retrieved on 2008-02-20
31. Aubrey Wulfsohn/from <http://www.think-israel.org/wulfsohn.water.html>, www.jewishvirtuallibrary.org/ Map of Israel. The Department for Jewish Zionist. Updated: 11/15/2008, Education
٣٢. الحوراني، فداء، پيشين.
33. Aaron T. Wolf, 1995, from www.unu.edu/unupress/unupbooks/80859
٣٤. الحوراني، فداء، پيشين.
35. www.wikipedia.org/ National Water Carrier of Israel Kantor, Shmuel. 2008
36. Libiszewski, Stephan, op.cit.p.51
٣٧. بدوان، علي، پيشين.
٣٨. همان
39. www.Wikipedia.org/wiki/Water-politics
٤٠. السهلي، نبيل. (٢٠٠٥/١٢/٢٩). هضبة الجولان في ميزان المفاوضات. روزنامه "الشرق الأوسط،
41. www.jewishvirtuallibrary.org/ Golan Statistics
42. www.un.org/resolution.446
٤٣. الحسيني، مامون. (٢٠٠٧/٣/١٨). الاستيطان الصهيوني في الجولان. / www.jawlan.org/
٤٤. بيات، حميد، پيشين، ص ١٠٩١
45. www.un.org/resolution.497
٤٦. حسين، خليل. (١٩٩٣). المفاوضات العربية الاسرائيلية - (وقايع و وثائق) من ١٩/١٠/١٩ الى ١٩/١٢/٩٢، ٢٠٠٨/٦/١٨. لبنان. بيروت : المستقبل.
47. www.alsabaah.com/.sid=65358

۴۸. ابوجمل، ایمن، پیشین.

49. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_population_density

50. http://www.fmep.org/settlement_info/settlement-info -and- tables / stats - data /golan -settlement- population- 1983- 2004/ ? searchterm=None

51. www.jewishvirtuallibrary.org / Golan Statistics

۵۲. عابد، خالد، شهرک‌سازی در سرزمین‌های اشغالی، ترجمه عبدالکریم جادری. تهران: دوره عالی جنگ

فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۶۰.

۵۳. همانجا، ص ۲۱.

۵۴. قهوجی، حبیب، اشراف، استراتیجیه الصهیونیة و اسرائیل تجاه المنطقة العربیة والحزام المحيط بها. دمشق:

الطبعة الأولى. مؤسسه الدراسات الفلستینیة، ۱۹۸۲، ص ۵۳.

۵۵. عابد، خالد، پیشین، ص ۶۵.